

निवडक कादंबरी वाङ्मय

संपादक

प्रा. डॉ. विठ्ठल जंबाले
प्रा. डॉ. पंढरीनाथ धोंडगे
डॉ. बाळासाहेब दहिफळे

मुखपृष्ठावरील छायाचित्र होट्टल ता. देगलूर येथील चालुक्यकालीन राजवाड्याचे बाह्यदृश्य आहे.

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
यांच्या अभ्यासक्रमास अनुसरून व मराठी अभ्यास मंडळाच्या मान्यतेने
श्रेयांक (सीबीसीएस) पद्धतीनुसार बी.ए. द्वितीय वर्ष, चतुर्थ सत्रासाठी,
ऐच्छिक मराठी (MAR-VII) अभ्यासपत्रिका-सातवीकरिता
नेमण्यात आलेले क्रमिक पाठ्यपुस्तक...

निवडक कादंबरी वाङ्मय

संपादक

प्रा. डॉ. विठ्ठल जंबाले,
मराठी विभागप्रमुख,
देगलूर महाविद्यालय, देगलूर.

प्रा. डॉ. पंढरीनाथ धोंडगे,
मराठी विभाग,
ज्ञानोपासक महाविद्यालय, जितूर.

डॉ. बाळासाहेब दहिफळे,
मराठी विभाग,
महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर.

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक
अथवा यांत्रिकी साधनांनी-फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे
माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व संपादक मंडळाच्या लेखी
परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

 अक्षरवाङ्मय
प्रकाशन, पुणे

ISBN : 978-93-84470-59-3

₹ 100/-

© सर्व हक्क. कुलसचिव, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

निवडक कादंबरी वाङ्मय

संपादक

प्रा. डॉ. विठ्ठल जंबाले

प्रा. डॉ. पंढरीनाथ धोंडगे

डॉ. बाळासाहेब दहिफळे

प्रकाशक : बाळासाहेब घोंगडे

कविता गावडे-घोंगडे

अक्षरवाङ्मय प्रकाशन

घायरी, बेनकरनगर, पुणे - ४११ ०४१

संपर्क : ९८३४०३२०१५

कला व निर्मिती : अक्षरपेरणी, पुणे

प्रथम आवृत्ती : १२ मार्च, २०२१

मुद्रितशोधन : सुवर्णा कांचन

मुद्रक : श्रीबालाजी एंटरप्राईजेस, पुणे - ४११०४१

“आपण विद्यार्थ्यांहून श्रेष्ठ व निराळे आहोत किंवा आपले स्थान वरचे आहे, ही जाणीव न ठेवता आपण त्यांचे एक स्नेही व सहकारी आहोत असे समजून एकरूप होण्याची, त्यांच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग बनण्याची आवश्यकता आहे. अशा प्रकारचा शिक्षक मुलांना चांगले शिक्षण देऊ शकेल. मी स्वतःला पुढीलप्रमाणे प्रश्न विचारायला आरंभ केला. मी स्वतःवर जितके प्रेम करतो तितकेच विद्यार्थ्यांवर करू शकेन काय? मी स्वतःला जशी क्षमा करतो, तशी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या चुकीबद्दल क्षमा करू शकेन काय? त्यांच्या सुख-दुःखात मी सहभागी होऊ शकेन काय? मुलांच्या जीवनातील सर्व अवस्थांत मी त्यांच्याशी पूर्णपणे एकरूप होऊ शकेन काय? मी हे करू शकेन, असे मला वाटले आणि समर्पणाच्या भावनेतून मी शिक्षकाचे काम स्वीकारले.”

-स्वामी रामानंद तीर्थ

समकालीन मराठी कादंबरी : स्वरूपवेध

मानवाच्या जडणघडणीत कला, संस्कृती, समाज, शिक्षण आणि साहित्य हे महत्त्वाचे घटक आहेत. साहित्यातर्गत मानवी जीवनातील विविध कलाप्रकारांचा अभ्यास करता येतो. मानवी जीवनातील विविधांगाचे कादंबरी, कथा, कविता, नाटक, निबंध, प्रवासवर्णन इत्यादी बहुविध साहित्य प्रकारांमधून प्रकटन केले जाते. आस्वाद, आकलन आणि अभिव्यक्ती या त्रिकोणामधून मानवी संस्कृती झिरपत साहित्यात अवतीर्ण होत असते. कादंबरी हा एक असाच वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे. आधुनिक काळात ब्रिटिशांच्या राजवटीमध्ये गद्यरूप आविष्कारामधून इंग्रजी साहित्यातील नॉवेल, स्टोरी, पोएट्री, ड्रामा या मधून मराठीमध्ये कथा आणि कादंबरी हे गद्यमय वाङ्मयप्रकार जन्माला आले. तसेच आधुनिक आविष्कार पद्धतीने कविता हा वाङ्मयप्रकार नवे रूप धारण करू लागला. तसेच गद्य-पद्यमिश्रित नाटकांचे स्वरूप बदलून मराठी नाटकाचा आधुनिक अवतार निर्माण झाला. अशारीतीने मराठी साहित्याची कक्षा विस्तृत होण्यासाठी आणि साहित्यरूप धारण करण्यासाठी अनुकूल काळ आधुनिक पद्धतीने उपयुक्त ठरला. मराठीमध्ये कादंबरी या साहित्यप्रकाराचा उगम केवळ आधुनिक कालखंडाची देणगी आहे. वाचक-रसिकांना आस्वादणीय असा प्रकार म्हणून त्याकडे पाहतात. कादंबरी वाङ्मयप्रकाराची संकल्पना, कोशगत अर्थ, व्याख्या, स्वरूप, वैशिष्ट्ये, प्रकार, प्रवाह, प्रवृत्ती आणि ऐतिहासिकता यांचा मागोवा या 'निवडक कादंबरी वाङ्मय' पुस्तकाच्या अनुषंगाने घेणे औचित्यपूर्ण ठरेल. पदवी स्तरावरील विद्यार्थिकेंद्रित

सदरील पुस्तकाच्या औचित्याने कादंबरी वाङ्मयाचे स्वरूप प्रकटनासाठीच प्रस्तुत लेखनप्रपंच. कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराची तात्त्विक मीमांसा आणि कादंबरीची स्थूलमानाने संक्षिप्त वाटचाल खालीलप्रमाणे...

मराठी कादंबरी : स्वरूपवेध :-

संवेदनशील मनाचा सृजनशील साहित्यिक त्या त्या काळाच्या सभोवती घडणाऱ्या घटना-प्रसंगांचा साक्षीदार असतो. तसेच एकूण सामाजिक स्थिती, गती-अधोगती, उत्क्रांती इत्यादींचा तो साक्षीदार असतो. प्रत्यक्ष अनुभव घेणे आणि ते साहित्यातून नोंदवणे अशी कामे लेखक करतात. मराठी कादंबरी वाङ्मयाचे अवलोकन केल्यानंतर वरील विधानाचा प्रत्यय साक्षात होतो. मराठी कादंबरी साहित्यप्रकारांच्या आकृतिबंधाचे निकष अनेक होते. तिच्या स्वरूपाविषयी सार्थ आणि परिपूर्ण व्याख्या करणे कठीण होते. कादंबरीच्या उगम काळात 'कादंबरी' चा आलेख कसा निर्माण झाला? याचा वेध घेणे येथे अपेक्षित आहे. माणसाला माणूसपणाची जाणीव निर्माण झाली, तेव्हापासून नवनिर्माण साकार होऊ लागले. मानवी व्यक्तिमत्त्वाचे आणि बौद्धिकतेचे नवनिर्माणशीलता हे महत्त्वपूर्ण लक्षण आहे. नवशोधनातून लेखन आणि वाचन या क्रिया उदयास आलेल्या आहेत. त्यातूनच साहित्यनिर्मितीला प्रेरणा मिळाली. माणसाचे समग्र जीवनच बदलून गेले. नवनवीन जीवनशैली प्राप्त होऊन मानवी संस्कृतीला पुष्टी मिळाली. संस्कृती उदयाच्या काळातच सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन मिळाले. गायन, नृत्य, नाटय, चित्र, संगीत इत्यादी कलांच्या क्षेत्रात माणूस योगदान देऊ लागला. शब्दांतून भावना व्यक्त करू लागला. भावनेला शब्दबद्ध करण्याच्या नादातून व प्रयत्नामधून साहित्यनिर्मिती होऊ लागली. म्हणजेच माणसाला माणूसपणाची जाणीव झाल्यानंतर समूह भावनेतून साहित्याचा अविष्कार घडू लागला. साहित्यासाठी वाङ्मय, काव्य या संज्ञा पूर्वापार प्रचलित होत्या. परंतु साहित्याचे ललित साहित्य आणि ललितेत्तर साहित्य हे दोन प्रकार पडतात. यामध्ये ललित साहित्याला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. ललित साहित्याचे विविध वाङ्मयप्रकार, वाङ्मयप्रवाह आणि वाङ्मयप्रवृत्तीतून वर्गीकरण केले जाते. त्यात कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, प्रवासवर्णन इत्यादी प्रमुख वाङ्मयप्रकार आहेत. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य इत्यादी आधुनिक ठळक वाङ्मयप्रवाह समजले जातात. त्यापैकी कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराला

मानवी जीवनाचा विशाल आरसा असेच संबोधण्यात येते. मराठी साहित्यप्रकारात कादंबरीला विशेष स्थान प्राप्त झाले. मानवी जीवनाचे सखोल प्रतिबिंब या वाङ्मयप्रकारात पडलेले असते. मानवी जीवनातील वास्तवता आणि कल्पकता यांची सांगड अगदी वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने मराठी कादंबरीत घातलेली असते. म्हणजेच मानवी जीवनाचा कलात्मक आविष्कार कादंबरीत झालेला असतो.

कथा, कादंबरी, नाटक व कविता साहित्याचे ठळक आणि महत्त्वाचे प्रकार. साहित्याविष्काराच्या विश्वात्मक तीन पद्धतीशी संबंधित असे आहेत. कथात्मक, नाट्यात्मक आणि काव्यात्मक या तीन पद्धतीशी हे प्रकार जोडलेले आहेत. या तीन प्रकारात सरमिसळ असून साहित्याचे तीन प्रमुख अंग आहेत. त्याची प्रकारनिहाय वेगवेगळी स्वरूप, वैशिष्ट्ये आहेत. यापैकी कादंबरी हा सुपरिचित असा लोकप्रिय गद्य साहित्यप्रकार असून तो कथात्मक साहित्यप्रकार आहे. त्यामध्ये विस्तृतपणे वास्तव जीवनाचे चित्रण साकारता येते.

कादंबरी हा सुपरिचित, लोकप्रिय आणि विस्तृत असा गद्य साहित्यप्रकार असून कादंबरीचे कथानक गद्यरूप असते. गद्यामध्ये विस्तृतपणे वास्तव जीवनाचे प्रतिबिंब चित्रित करताना कल्पकता आणि कलात्मकतेचा आधार घेऊन मानवी जीवनातील विशाल आणि विस्तृत आशयपटाच्या आधारे कथानक साकारलेले असते. मार्क्सवादी टीकाकारांच्या मते, 'कादंबरी हे भांडवलशाही समाजरचनेचे आपत्य आहे', हे विधान निर्विवादपणे स्वीकार्य नसले तरी मानवी समाज स्थिरावल्यानंतर त्यांचा सांस्कृतिक प्रगतीवर एक भाग म्हणून इतर कला आणि साहित्यप्रकाराप्रमाणे कादंबरी या साहित्यप्रकारांचा जन्म झाला, हे मान्य करणे आवश्यक ठरते.

इंगजी साहित्यातून कादंबरी वाङ्मयाचा उगम झाला, असे विधान करणे वरवरचे असले तरी आधुनिक मराठी साहित्यामध्ये इंग्रजीमधील 'स्टोरी'च्या धर्तीवर 'कथा', 'ड्रामा'सारखेच नाटक, पोयट्रीमधून आधुनिक 'कविता' आणि 'नोवल'सारखाच 'कादंबरी' हा वाङ्मयप्रकार मराठीत उदयास आला. आधुनिक कालखंडपूर्व मराठी कादंबरी वाङ्मयाची बीजे मध्यकाळात आणि त्यापूर्वी प्राचीन कालखंडातील भारतीय वाङ्मयामध्ये सुद्धा आढळतात. मराठीमध्ये मध्यकालीन वाङ्मयापासून आरंभ झालेला आहे. तत्पूर्वी 'संस्कृत' या जननी भाषांमधील साहित्याचे संदर्भ व संस्कार सापडतात. संस्कृतमध्ये साहित्यास 'काव्य' असेच संबोधण्यात येत असे. संबंध साहित्यव्यवहार

वाणीमय होता. वाणीरूप, वाणीयुक्त, वाणीसुलभ आणि काव्यरूप अशा रीतीने मराठी वाङ्मयाची पूर्वावस्था दिसते. संस्कृत परंपरेशी नाते सांगताना इ. सनाच्या सातव्या शतकापर्यंत 'कादंबरी'चे अवशेष सापडतात. बाणभट्ट यांच्या 'कादंबरी' या काव्य आणि कथारूप चित्रणामध्ये कादंबरी हे शीर्षक दिसते. बाणभट्टाने कादंबरीतून लौकिक भावभावनांचे वर्णन करताना दीर्घ कथाकाव्य लिहिले. प्रस्तुत कादंबरीची नायिका 'कादंबरी' हीच असून तिच्या नावावरून आलेले ते शीर्षक उद्बोधक वाटते.

'कादंबरी' शब्दाचा कोशगत अर्थ १. कल्पित कथा, कहानी, २. सुंदर, मनोरंजक, अद्भूत व रसमय अशी गोष्ट, ३. बाणभट्टाने रचलेल्या एका ग्रंथाचा विषय असलेली कादंबरी (आदर्श मराठी शब्दकोश- प्र. न. जोशी, आवृत्ती-सातवी, २००७, पृ. १५३) भारतात सातव्या शतकात होऊन गेलेल्या बाणभट्ट नामक कवीने लिहिलेल्या 'कादंबरी' या ग्रंथनामावरून 'कादंबरी' हा एक शब्द मराठीत आला. साहित्यप्रकार म्हणून रूढ झाला. तो ग्रंथ म्हणजे दीर्घ कथारूप असून साहित्यविश्वातील पहिली कादंबरी होय. इंग्रजीतील 'टेन्स ऑफ गंजी' ही पहिली कादंबरी अकराव्या शतकात लिहिली. विकिपिडियामध्ये 'साधारणतः अधिक लांबीचा काल्पनिक कथा असलेल्या गद्य लेखनास 'कादंबरी' संबोधले आहे. कादंबरीला आज एक मुख्य वाङ्मयप्रकार म्हणून जागतिक मान्यता आणि लोकप्रियता लाभलेली आहे. परंतु कादंबरीचा उगम आणि विकास सुरुवातीच्या काळात पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये झाला. त्याच राष्ट्रांमध्ये नाटक आणि कविता या वाङ्मयप्रकारांप्रमाणे कादंबरी लेखनाची शतकानुशतकाची दीर्घ परंपरा नाही. कादंबरीचे रूप वास्तवामध्ये अठराव्या शतकातच उत्क्रांत झाले आणि साहित्यविश्वामध्ये एक प्रधान वाङ्मयप्रकार म्हणून कादंबरीस एकोणिसाव्या शतकापूर्वी मान्यता मिळाली.

कादंबरी साहित्यप्रकाराचा उदय :

माक्सवादी टीकाकारांच्या मते, 'कादंबरी हे भांडवलशाही समाजरचनेचे आपत्य आहे', हे मत निर्विवादपणे स्वीकार्य नसले तरी मानवी समाज स्थिरावल्यानंतर त्यांचा सांस्कृतिक प्रगतीचा एक भाग म्हणून इतर कला आणि साहित्य प्रकाराबरोबर कादंबरीचा जन्म झाला, हे नाकारता येणार नाही. अर्वाचीन काळात कादंबरीचा उगम अठराव्या शतकात युरोपात झाला. युरोपातील आरंभकालीन कादंबरीकारांची पूर्व माहिती देताना 'केतकरी कादंबरी'

या ग्रंथात श्रीमती दुर्गा भागवत यांनी 'जपानमध्ये बाराव्या शतकात आणि चीनमध्ये पंधराव्या शतकात कादंबरी अस्तित्वात होती.' हे डायना स्पिअर्समनचे विधान उद्धृत करून पुढे म्हटले आहे, की 'डायना स्पिअर्समन हीस बाणाच्या कादंबरीची माहिती असती तर तिने या विधानात थोडा बदल केला असता.' म्हणजेच बाणाची कादंबरी इसवी सनाच्या सातव्या शतकात लिहिल्यामुळे कादंबरी या शीर्षकामधून साहित्य सर्वप्रथम भारतात निर्माण झाले असल्याचे दुर्गा भागवत यांचे म्हणणे लक्षात घ्यावे लागते.

'कादंबरीच्या मूळ स्वरूपाचा आणि उगमाचा प्रश्न देशोदेशीच्या प्राचीन कथानक परंपरांकडे घेऊन जातो,' हा भालचंद्र नेमाडे यांचा विचार चिंतनीय आहे. कादंबरीत समाविष्ट असलेल्या घटकांची बीजे प्राचीन काळातील देशोदेशीच्या कादंबरी सादृश्य लेखनात सापडत असली तरी एक साहित्यप्रकार म्हणून कादंबरीने धारण केलेला रूपबंध ही बाब अर्वाचीन आहे. यासंदर्भात मीनाक्षी मुखर्जी यांचे विधान मोलाचे वाटते. त्या म्हणतात, 'युरोपमध्ये कादंबरी वाङ्मयप्रकाराने स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व धारण केले. तेव्हा १९ व्या शतकाच्या आधीपासून त्याचा घाट अस्तित्वात असणाऱ्या महाकाव्य, अद्भूतकथा व वीरकथा या कथन प्रकारांच्या रचनापेक्षा निश्चितपणे भिन्न होता.' एकूणच अर्वाचीन कादंबरी ही युरोपात उगम पावली असे म्हणत असले तरी त्याची पाळेमुळे देशोदेशीच्या विविध मुलुखामध्ये सापडतात.

कादंबरी : व्याख्या व स्वरूप :-

पाश्चात्य देशांमध्ये या वाङ्मयप्रकाराचे दोन प्रकारे लेखन केले जात असे. एक महाकाव्याआधारे व दुसरे इतिहासाआधारे. महाकाव्याआधारे लिहिलेल्या कादंबऱ्या अद्भूत प्रकारच्या असत. त्यांना रोमान्स असे म्हटले जात असे. इतिहास डोळ्यासमोर ठेवून चित्रण करणाऱ्या किंवा इतिहासाआधारे लिहिल्या जाणाऱ्या कादंबरीला नोवेल असे म्हटले जाई. भारतामध्ये रोमान्स +नोवेल या दोन्हींचे मिश्रण करून कादंबरी निर्माण झाल्याचे पाहावयास मिळते. मराठीमधील लेखकांच्या मनात प्रणयरम्य व बोधकथा हे एक कादंबरीचे स्वरूप दिसते, असे कादंबरी या शब्द योजनेबद्दल म्हणता येते. मराठी कादंबरीला दिले गेलेले 'कादंबरी' हे सामान्यनाम संस्कृत परंपरेचा निर्देश करते. परंतु तो संबंध भाग बराचसा नाममात्र समजावा लागेल. एकोणिसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी इंग्रजी फॉर्मच्या संसर्ग आणि प्रभावातून आणि

संस्कृतच्या संस्कारातून आकारास आली, असे स्पष्ट आहे. मीनाक्षी मुखर्जी यांनी भारतीय कादंबऱ्यांच्या उदयाचा विचार मांडताना, या साहित्यप्रकाराच्या वाढीस कारणीभूत असलेले घटक व वसाहती देशातील कथन परंपरामधून निर्माण झाले होते, हे नमूद केले आहे. कादंबरीच्या विकासात इंग्रजी शिक्षण आणि त्या शिक्षणातून पाश्चात्य साहित्य परंपरेचे झालेले दर्शन हे दोन घटक अत्यंत प्रभावी होते. एक खरे आहे, म्हणजेच मराठी कादंबरीने इंग्रजीचा प्रभाव आणि संस्कृतचा संस्कार स्वीकारला आहे. पण मराठी साहित्याची प्राचीन मराठी साहित्य अशी कुठलीच सांधेजोड राहिली नाही. आधुनिक काळात महाकाव्याची जागा कादंबरीने घेतली. विविधांगी समाजवास्तव सामावून घेणारा कथात्मक साहित्यप्रकार, असे त्याचे वर्णन करता येते. पण या दृष्टीने तो समकालीन समाज वास्तवाचा भाग बनून दस्तऐवज ठरतो. आजच्या काळात लिहिली जाणारी ऐतिहासिक कादंबरीसुद्धा भूतकालीन सामाजिक वास्तव शब्दरूपात साकार करण्याचा प्रयत्न करते. अर्थात या प्रयत्नातून वर्तमानावरही नवा प्रकाश पडत आहे. कादंबरी हा सर्वसमावेशक व परिपूर्ण साहित्यप्रकार आहे. मानवी जीवनदर्शन घडविणे हा तिच्या निर्मितीमागील प्रधान हेतू आहे, असे विशालतत्व व व्यापकत्व असणाऱ्या कादंबरीची कोणत्याही कलाप्रकाराप्रमाणे सर्वमान्य व वस्तुनिष्ठ व्याख्या करता येत नाही. कादंबरी या शब्दामधून गद्य साहित्यप्रकार व्यक्त होत असल्याने संकल्पना तयार करण्यात अडचण येते. म्हणून कादंबरीच्या व्याख्या व स्वरूपाविषयी संक्षिप्त माहितीवजा स्वरूपवेध पुढीलप्रमाणे घेण्यात येत आहे.

भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, 'कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्रे, प्रसंग, अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेले आहेत अशी साहित्यकृती असते. कादंबरीत या सर्व गोष्टींमुळे एखादी मोठी कृती साकल्याने मांडता येते. सामाजिक वास्तव व आशय विशाल असावा लागतो... एखाद्या समस्येचा पाठपुरावा तिच्या विविध संदर्भांसह मांडलेला असतो. एखाद्या संस्कृतीचे तपशीलासह दर्शन घडविलेले दिसते. संपूर्ण कालखंडांचा किंवा समाजाचा वेध घेतलेला असतो, असे सूत्र बळकट व पात्रे सलग उभी असतात.' (टीकस्वयंवर, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, प्र. आ. १९९०, पृ. १९८)

अरनॉल्ड बेनेट यांच्यामते, "स्वतःचे विचार, भावना दुसऱ्यास

कळविण्याकरिता कथा माध्यमांचा आश्रय घेणारा वाङ्मयप्रकार म्हणजे कादंबरी."

मनो:विश्लेषक - "हृदयतरंगाचे आविष्करण अथवा मानवी हृदयाचा सूक्ष्म अभ्यास म्हणजे कादंबरी."

फील्डिंग- "गंभीर वातावरण नसलेले महाकाव्य म्हणजे कादंबरी होय."

एच. जी. वेल्स- "ज्यात सर्वकाही सामावेल अशी गारुड्याची थैली म्हणजे कादंबरी. सत्यसृष्टीच्या आधारे काल्पनिक प्रतिसृष्टी निर्माण करून काल्पनिक पात्रांची स्वभावचित्रे व काही अंशी तद्दलंबित जीवितघटना यांचे गोष्टरूपाने वर्णन करून कलानंदाची प्राप्ती करून जीवितातील गुंतागुंतीच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकणारा गद्य वाङ्मय विभाग म्हणजे कादंबरी."

मुंशी प्रेमचंद - "मै उपन्यास को मानव चरित्र का चित्रमात्र समजता हूँ। मानव चरित्रपर प्रकाश डालना और उसके रहस्य मे खोजना उपन्यास का मूलतत्त्व है।" (संपा. चंद्रशेखर जहागीरदार- तौलनिक साहित्याभ्यास, सौरभ प्रकाशन कोल्हापूर, प्र. आ. १९९२, पृ. २४२)

कुसुमावती देशपांडे - "ज्या कथेमध्ये केवळ मुख्य व्यक्तीशी लेखकाचे तादात्म्य झालेले असते, मुख्य व्यक्तीच्या दृष्टीने लेखकाने जगाकडे, तिच्या संबंधितांकडे पाहिलेले असते, त्या कथेत विशेष एकसूत्रता येते, ती बांधीव होते, तिच्यात परिणामता उत्कटता येते, तिला कादंबरी म्हणतात." (कुसुमावती देशपांडे-मराठी कादंबरी-पहिले शतक, मुंबई मराठी साहित्यसंघ, द्वि. आ. १९७५, पृ. १६)

वि. का. राजवाडे - "कादंबरी म्हणजे समाजाचा एक असा दस्तऐवज आहे, की त्याच्यामध्ये मानवाचे आणि मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब असते. संबंध जीवनाला हा प्रकार कवेत घेतो."

कॅथरीन लिव्हर म्हणतात, "कथात्म लिखित गद्याच्या बऱ्यापैकी दीर्घ म्हणता येईल असा लेखकाने निर्मिलेला नव्या आणि कल्पित वास्तवातला वाचकाला गुंगवून टाकणारा रचनाबंध म्हणजे कादंबरी. साधारणता पन्नास हजारांहून अधिक शब्द असलेल्या कल्पित गोष्टीला कादंबरी म्हणता येते." (संपा. प्रज्ञा गणोरकर - वाङ्मयीन संज्ञा -संकल्पना कोश, पृ. १७१)

कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार इतर वाङ्मयप्रकारांपेक्षा निराळा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्याचे स्वरूप-विशेष खालीलप्रमाणे नोंदविता येतात. कादंबरीमध्ये कथात्मक गद्याचे विस्तृत रूप आढळते. कादंबरीत घटना आणि काळाचा विशालपट असतो. कादंबरी वाङ्मयात कथानकाला विशेष महत्त्व

असते. मानवी जीवन व्यवहाराचे व्यापकदर्शन कादंबरीत घडते. कादंबरी वाङ्मयप्रकार नवतेची जाणीव घेऊन येतो. घटना, प्रसंग, व्यक्तिचित्रणे, वातावरण इत्यादी घटकांच्या सहाय्याने मानवी जीवनाचे व्यामिश्र दर्शन कादंबरीत घडते. वास्तव आणि कल्पित यांचा समन्वय म्हणजे कादंबरी. आशय आणि विषयाची गतिमानता कादंबरीतील घटना-प्रसंगांच्या गतिमानतेचे स्वरूप दर्शविते. सामाजिक वास्तवामुळे कादंबरी अनेककेंद्री बनते. भूतकाळ आणि वर्तमानकाळ यांचा कार्यकारणभाव कादंबरीत असतो.

कादंबरी हा निर्मिती काळाचा, जीवन आणि कलांचा सुमेळ साधणारा वाङ्मयप्रकार आहे. कादंबरी विस्तृत भाषिक अवकाश असलेला साहित्यप्रकार असल्याने तिच्यातील घटकांचा आवाकाही मोठा असतो. बदलत्या काळानुसार कादंबरीच्या स्वरूप व प्रयोजनात बदल झाले आहेत. म्हणजेच कादंबरीला काल परिमाण अपरिहार्यपणे अनुसरावे लागते. कादंबरी हा समाज वास्तवाशी एकनिष्ठ साहित्यप्रकार आहे, असे कादंबरीचे स्वरूप-विशेष नोंदविता येतात.

कादंबरीचे घटक - कोणताही वाङ्मयप्रकार अर्थात कादंबरीसुद्धा स्वयंभू असू शकत नाही. विशिष्ट घटकांच्या सहाय्याने कादंबरीची निर्मिती होते. म्हणजेच कादंबरी वाङ्मयप्रकाराचे विविध घटक आढळतात. त्यांचा मागोवा पुढीलप्रमाणे घेता येतो.

कथानक - एखादे चित्र शिल्पाकृती आपल्या नजरेसमोर येते. तिथे आकलन एकदम होते. परंतु कादंबरी ही कलाकृती असल्याने तिचे आकलन एकदम होत नाही. कादंबरीचे वाचन ही एक लेखनाबद्दल प्रतिक्रिया असते. कादंबरीतील कृती कोणत्या स्थळ-काळाच्या अवकाशात घडत आहेत, कादंबरीतील पात्रे काय करीत आहेत, हे कादंबरीकार दर्शवित असतो. या साऱ्यांची वीण घट्ट करून 'कथानक' विकसित केले जाते. कथानक म्हणजे कादंबरीकाराने वाचकांसमोर ठेवलेली प्रसंगांची, व्यक्तींच्या कृतींची आणि घटनांची जुळणी होय. ती जुळणी कशी करायची ते कादंबरीकारावर अवलंबून असते. अभ्यासकांनी कथानक आणि गोष्ट यामध्ये भेद सांगितला. 'राजा मेल्यानंतर राणी मेली' ही गोष्ट होय. 'राजा मेल्यानंतर त्याच्या दुःख वियोगाने राणी मरण पावली' हे एक कथानक होय. कथानकाची गती कायम ठेवून वाचकांच्या मनात सतत उत्कंठा निर्माण व्हावी आणि कथानक पुढे सरकत

जावे, त्याप्रमाणे कथानक घटनांच्या आधारे पुढे सरकत जात असते. अशा घटना पात्रांकडून घडत असतात. आरंभ, मध्य आणि शेवट या तीन गोष्टींचे भान कादंबरीकार ठेवत असतो. चित्तवेधक आरंभ करण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धती कादंबरीमध्ये आढळतात. कथानक ही एक संरचना आहे. या संरचनेसाठी लेखक घटना - प्रसंगांची निवड करतो. अशा कथानकाचे मुख्य दोन प्रकार पडतात. एक म्हणजे अनुलोम पद्धत. म्हणजेच कालानुक्रमे घटनांचे निवेदन करीत जाणे. तसेच दुसऱ्या विलोम पद्धतीने कथानकाचा प्रारंभ एखाद्या महत्त्वाच्या घटनेपासून करून नंतर जुन्या घटनांचे निवेदन केले जाते. या कथानकाच्या प्रकारातून कादंबरीचे पट साकारत जातात.

पात्रे - कादंबरी वाचताना समजतात ती पात्रे. कादंबरी वाचताना वाचकांना व्यक्तिचित्रणामुळे पात्रांचा परिचय होतो. ती पात्रे कशी वर्तन करतील, याचा अंदाज वाचक बांधतात. कादंबरीतील पात्रे ही कादंबरीकारांची निर्मिती असते. त्यामागे कादंबरीकाराचा हेतू असतो. त्यामुळे काही पात्रे विशेष महत्त्वाची प्रधानपात्रे तर काही अजिबात निरुपयोगी गौणपात्रे असतात. ज्या कादंबरीत कथानक महत्त्वाचे असते. तिथे कथानकाच्या पूर्ततेसाठी पात्रांचे चित्रण येते, तर काही कादंबऱ्या व्यक्तीभोवती गुंफलेल्या असतात. व्यक्तिचित्रणावर भर देतात. कादंबरीत आणि व्यावहारिक जीवनात बराच फरक पडतो. एम. फॉस्टर यांनी पात्रांचे वर्गीकरण दोन प्रकारात केले आहे. एक-स्थिरपात्रे ही कोणत्याही एखाद्या कल्पनेभोवती रचलेली असतात. त्यांच्यात परिस्थितीनुसार कसलाही बदल घडून येत नाही. याची वैशिष्ट्ये एका वाक्यात सांगता येतात. वाचकांना ती पात्रे ताबडतोब ओळखता येतात. विनोदी भूमिका वटविण्यासाठी विशिष्ट स्वभावधर्माची स्थिरपात्रे उपयोगी पडतात. त्यात गंभीर भूमिका करणारे स्थिरपात्र असू शकतात. दोन-विकसनशील पात्रे परिस्थितीनुसार बदलत असतात. ही पात्रे गुंतागुंतीची असतात. त्यामुळे मानवी स्वभावावर प्रकाश पडतो. उदाहरणात 'सुशीलेचा देव' मधील 'सुशीला'. काही ठरावीक नमुने, नायक-नायिका, खलनायक समजूतदार इत्यादी. एकंदरीत कादंबरी ही स्थिर व विकसनशील पात्रातून साकारते. स्वभाव रेखाटन-लेखकाने कादंबरीत योजलेली पात्रे समाजातील विविध वृत्ती-प्रवृत्ती, वासना-विकृती आणि भावना-विचार, कृती-स्वभावांचे निदर्शक असतात. कादंबरीतील घटनाप्रसंग व आशय-विषयाला अनुरूप पात्रांच्या स्वभावाचे रेखाटन केलेले असते.

अशा स्वभावचित्रणाद्वारे मानवी स्वभावांचे दिग्दर्शन घडते.

मनो:विश्लेषण - वाचकांना आकृष्ट करण्याकरिता आणि कलाकृती वाचताना खिळवून ठेवण्याकरिता कादंबरीकार मनो:विश्लेषणाचे रचनातंत्र योजतो. वाचन अभिरूचीपूरक भाषाशैली, घटनाप्रसंगांची गुंफण, रसिकांची जिज्ञासा वाढविणारे वर्णन, एखादा प्रसंग रेखाटताना आगामी मजकूर आणि घटना-प्रसंग चित्रणातील अंदाज-आडाखे मनो:विश्लेषणात्मक पातळीवर घडावेत, असा आकृतिबंध लेखकाने वापरलेला असतो. यातूनच मनो:विश्लेषणात्मक कादंबरी निर्माण झालेली दिसते.

वातावरण - वातावरणनिर्मिती हा कादंबरीचा एक लक्षणीय घटक. कादंबरीतील कोणतीही व्यक्ती कोणत्याही पोकळीत जगत नाही, तर त्यांची मुळे कादंबरीकाराच्या कल्पनाशक्तीने कादंबरीमध्ये निर्माण केलेल्या वातावरणात रुजलेली असतात. म्हणजेच कादंबरीतील पात्रे कुठेतरी वावरत असतात. त्यांच्याभोवती विविध वस्तूंनी भरलेले जग असते, त्यालाच वातावरण म्हणतात. कादंबरीला असणारी स्थळ-काळाची चौकट, भौगोलिक-सांस्कृतिक परिसर, पात्रे, घर, रस्ते हा सारा वातावरणाचा भाग समजला जातो. कादंबरीचा फलक विस्तृत असल्यामुळे व्यक्तीच्या सभोवतालचे वातावरण प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक तो सगळा बारीकसारीक तपशील कादंबरीकार पुरवू शकतो. कादंबरीतील पात्रांच्या वर्तनाला चालना देण्याचे फार मोठे सामर्थ्य वातावरणामध्ये असते. वातावरण हा एकूणच पात्रचित्रणाचा परिणाम होण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा घटक असतो. कादंबरीमध्ये वातावरणनिर्मिती दोन प्रकारे केली जाते. एक म्हणजे प्राकृतिक वातावरण. म्हणजे निसर्गाने निर्माण केलेले नैसर्गिक वातावरण. अशा प्रकारचे वातावरण प्रादेशिक कादंबरीत आलेले दिसते. तसेच दुसऱ्या प्रकारात मानवनिर्मित वातावरण. म्हणजेच लेखकाने कल्पनेच्या आधारे निर्माण केलेले वातावरण असते. अशा प्रकारे दोन्ही प्रकारचे कादंबरीतील वातावरण लेखकच निर्माण करीत असतो. वातावरणनिर्मिती कादंबरीतील पात्रावर प्रभाव टाकत असते. एखाद्या कादंबरीतील घराचे वर्णन व्यक्तीच्या स्वभावावर प्रकाश टाकते. उदाहरणार्थ-जयंत दळवी यांच्या 'अंधाराच्या पारंब्या' मधील घराचे वर्णन वातावरणाचा व पात्रांच्या स्वभावाचा निकटचा संबंध दर्शविते. त्यामुळे पात्र

चित्रणाचा वातावरण चित्रण हा एक भाग आहे. 'गारंबीचा बापू'मधील 'गारंबी', 'बनगरवाडी'मधील 'बनगरवाडी', 'चक्र'मधील 'झोपडपट्टी' यांच्यातील वातावरण चित्रणाचा कलात्मकतेशी निकटवर्ती संबंध आहेच.

घटना - प्रसंग - कादंबरीचा विषय हा प्रामुख्याने घटनाप्रधान असतो. कादंबरीमध्ये अनेक घटना आलेल्या असतात. कादंबरीमध्ये लेखक केवळ घटना आणायच्या म्हणून आणत नसतो, तर या घटनांना कार्यकारणभाव असतो. कार्यकारणभावामुळे कादंबरीतील निवेदनात आणि गतिमानता प्राप्त होते. ज्या कादंबरीचे स्वरूप घटनाप्रधान असते, त्या कादंबरीमध्ये जीवनव्यवहाराची सूक्ष्मचित्रणे आलेली दिसतात. घटना-प्रसंगाच्या चित्रणामुळे कादंबरीचा पट हा व्यापक बनलेला दिसतो.

निवेदन - कादंबरीचा सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजेच निवेदनतंत्र होय. येथे कोणीतरी निवेदन करीत असते. कुणाच्यातरी दृष्टीतून घडलेल्या घटनांचे, पात्रांचे, त्यांच्या कृतीचे, पात्रांच्या स्वभावाचे चित्रण केले जाते. त्यांच्याविषयी कथन केले जाते. निवेदन म्हणजे घटनांची मालिका होय. निवेदनात सातत्यसूत्र असावे लागते. पण घटना म्हणजे कालानुक्रम नव्हे, तर क्रम म्हणजे तार्किक बांधणी होय. कार्यकारणभावाने जोडलेली घटनांची साखळी नेहमीच्या जीवनाचा कालानुक्रम असते. पण तार्किक सूत्र नसते. कादंबरी आत्मचरित्र यात फरक पडतो तो यामुळेच. कादंबरीत काही ठिकाणी कथन असते. म्हणून कादंबरी नाटकासारखी दिसत नाही, तर आवश्यक तेथे घटनेपेक्षा चित्रणाला महत्त्व असते. कादंबरीच्या निवेदनात पुढील प्रकार दिसतात. एक-प्रथमपुरुषी निवेदन-कादंबरीत एक मुख्य पात्र कथन करीत असते. येथे स्वतःच्या मनातील भावना व्यक्त करायला संधी असते. उदाहरणार्थ 'फेसाटी', 'कोसला', 'धूळपेरणी' इत्यादी. तसेच तृतीयपुरुषी निवेदन पद्धतीत निवेदक हा सर्व घटनांचा साक्षीदार असतो. सर्व पात्रांच्या स्वभावांचे ज्ञान त्याला असते. तो पात्रांच्या मनात प्रवेश करून विचार मांडू शकतो. मानवी मनातील गुंतागुंत व आर्तता यात प्रकट झालेली दिसते.

भाषा आणि शैली - भाषा आणि शैली यावर कादंबरीची परिणामकारकता अवलंबून असते. कादंबरीत निवेदनाची भाषा वेगळी व संवादाची भाषा वेगळी

कादंबरीचे ह वस्तुवोन्मुख साहित्यप्रकार असल्याने पात्रांच्या तोंडी
 अर्थाने वस्तु व्यवहारादरशी, व्यवहाराच्या निकटवर्ती असावी, असे
 कादंबरीच्या वेगवेगळ्या प्रकारात भाषिक भिन्नता असतेच.
 ऐतिहासिक कादंबरीचे निवेदन आजच्या भाषेत चालत नाही.
 कादंबरी हे एका लेखकाची निर्मिती व कलाकृती असते. कादंबरी विषयाच्या
 विषयानुसार तिची भाषा असावी, अशी अपेक्षा असते. कादंबरीतील भाषा ही
 अश्यानुसार बदलते. भाषेवर व्यक्तिमत्त्वाचा परिणाम होतो. व्यक्तिमत्त्वाच्या
 भूमिकेप्रमाणेच वाङ्मयविषयक भूमिकेचाही भाषिक शैलीवर प्रभाव पडतो.
 त्यामुळे एका लेखकाच्या विविध कृतीतून त्याची विशिष्ट शैली आपल्या
 लक्षात येते. वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, पु. भा. भावे, कमल देसाई,
 भालचंद्र नेमाडे, शेषराव मोहिते यांची विभिन्न अशी लेखनशैली कादंबरीविश्वात
 निर्माण झालेली दिसते.

अशाप्रकारे कादंबरी या प्रकारांचे विशिष्ट असे महत्त्वपूर्ण घटक दिसतात.
 या घटकातून कादंबरीचा पट उलगडत असतो. कादंबरीची निर्मिती व विकास
 होत असतो.

कादंबरीचे प्रकार - मराठी साहित्यातील बहुतांशी साहित्यप्रकाराचे
 उपप्रकार आढळतात. त्याचप्रमाणे कादंबरीचे काही उपप्रकार आहेत. उदा.
 सामाजिक कादंबरी, ऐतिहासिक कादंबरी, राजकीय कादंबरी, प्रादेशिक कादंबरी,
 मनो:विश्लेषणात्मक कादंबरी इत्यादी. त्यांची क्रमशः माहिती खालीलप्रमाणे
 पाहू.

१. सामाजिक कादंबरी- अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यात समान सामाजिक
 समस्या मांडलेल्या असतात. ज्या कादंबरीत सामाजिक समराला अधोरेखित
 केलेले असते, सामाजिक वास्तव मांडताना समाजाच्या स्थितीगतीचे चित्रण
 आलेले असते, व्यक्तिचित्रणापेक्षा समाजचित्रणावर अधिक भर असतो, त्या
 कादंबरीला 'सामाजिक कादंबरी' असे म्हटले जाते. या कादंबरीत समाज
 केंद्रस्थानी असून व्यक्तिचित्रणाला गौण स्थान असते. उदाहरणार्थ-वामन
 जोशी यांची 'सुशालेचा देव', 'इंदू काळे सरला भोळे', डॉ. श्रीधर व्यंकटेश
 केतकर यांची 'गावसासू', 'ब्राह्मणकन्या' इत्यादी. **२. ऐतिहासिक कादंबरी**
 - इतिहास काळातील वातावरण व व्यक्तिचित्रण अशा कादंबरीतून आलेले

असते. त्या कादंबरीला ऐतिहासिक कादंबरी म्हणतात. इतिहासातील फक्त
 घटना असतात. एखाद्या घटनेच्या प्रसंगी व्यक्तीच्या मनात ज्या भावना विचार
 निर्माण होतात, त्या इतिहासात सांगत नाहीत. तेव्हा त्या व्यक्तीच्या मनातील
 भावनांचे चित्रण ऐतिहासिक कादंबरीत केले जाते. उदाहरणार्थ हरीभाऊंच्या
 'वज्राघात', 'म्हैसूरचा वाघ', रणजित देसाई यांच्या 'श्रीमानयोगी', स्वामी,
 विश्वास पाटीलांच्या 'पानिपत', 'संभाजी' या कादंबऱ्यांतून व्यक्तिमनातील
 भाव-भावनांचे प्रकटीकरण होते. **३. राजकीय कादंबरी** - राजकीय कादंबरीमध्ये
 समाजजीवनातील राजकारणाचे चित्रण असते. राजकारणाचा मानवी मनावर
 आणि व्यवहारावर पडणारा प्रभाव अशा कादंबरीतून दिसून येतो. राजकारणामुळे
 व्यक्तींच्या जीवनातील घडणाऱ्या बदलांचे चित्रण या कादंबरीत असते. उदा.
 ग. त्र्यं. माडखोलकर - मुक्तात्मा (१९३९), अरुण साधू - 'सिंहासन', व
 'तडजोड', रा. रं. बोरोडे - 'आमदार सौभाग्यवती' (१९९६) व 'नामदार
 श्रीमती' (२००३), पुरुषोत्तम बोरकर - 'आमदार निवास रूम नंबर १७५६',
 '१५ ऑगस्ट भागिले २६ जानेवारी' इत्यादी. या राजकीय पर्यावरणामधून
 साकारलेल्या कादंबऱ्यांपैकी 'मेड इन इंडिया' ही वऱ्हाडी बोलीभाषेतील
 लक्षणीय राजकीय कादंबरी. **४. प्रादेशिक कादंबरी** - विशिष्ट प्रदेशात
 विशिष्ट भूगोल, हवामान आणि वातावरण असते. त्यातून घडलेली संस्कृती,
 त्यातून घडलेला माणूस अशीच साखळी कथानकातून तयार केली जाते, त्या
 कादंबरीला 'प्रादेशिक कादंबरी' असे म्हणतात. या प्रकारच्या कादंबरीत त्या
 त्या प्रदेशातील वातावरण व हवामान यांना महत्त्व असते. उदाहरणार्थ दांडेकरांची
 'माचीवरला बुधा', 'पडघवली', पेंडसेंची 'एल्गार', माडगूळकरांची
 'बनगरवाडी' इत्यादी. व्यक्तिप्रधान कादंबरीत केंद्रस्थानी व्यक्ती असते. त्यातील
 कथानके व्यक्तीभोवती फिरत असतात. व्यक्तीला केंद्रस्थानी ठेवून तिच्याभोवती
 कथानक फिरत असते. उदाहरणार्थ- पेंडसेंची 'गारंबीचा बापू'. **५.**
मनो:विश्लेषणात्मक कादंबरी - व्यक्तीच्या मनाचे विश्लेषण करण्यास प्राधान्य
 देणाऱ्या कादंबरीला मनो:विश्लेषणात्मक कादंबरी असे म्हटले जाते. मानवी
 मनाच्या पातळीवर होणाऱ्या मानसिक भावोदोलनाचे चित्रण अशा कादंबरीत
 असते. मानवी मनातील बोधावस्था या प्रकारच्या कादंबरीत प्रकट होतात.
 उदाहरणार्थ पु. शि. रेगे यांची 'सावित्री'.

अशाप्रकारे कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराच्या व्याख्या, स्वरूप, विशेष
 आणि कादंबरीचे घटक यांचा मागोवा घेतलेला आहे. त्याबरोबर कादंबरी या

साहित्यप्रकाराचे उपप्रकार यांचा ओघवता आढावा घेतला आहे. तसेच मराठी कादंबरीची वाटचाल पुढीलप्रमाणे पाहू.

मराठी कादंबरीची वाटचाल :

१. स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कादंबरीचा उगम आणि विकास :

महाराष्ट्रात इ. स. १८१८ मध्ये ब्रिटिश राजसत्तेचा अंमल सुरू झाला आणि मराठी वाचक-लेखकांना आधुनिक वाङ्मयाच्या संपर्कामधून 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराचा परिचय होऊ लागला. म्हणजेच पेशवाईच्या अस्तानंतर पाश्चात्य वाङ्मयाच्या परिचयाने आणि परिशीलनाने, एतद्देशीयांना नव्या-जुन्या अशा सर्वच वाङ्मयप्रकारांच्या संदर्भात नवजाणिवेची निर्माण झाल्या. मराठीमध्ये 'कादंबरी' हा साहित्यप्रकार अगदी नवीन असतानासुद्धा कथात्मरूपामुळे तो अल्पावधीत लोकप्रिय ठरला. पाश्चात्य कादंबरी वाङ्मयाप्रमाणे मराठीमध्ये कादंबरी लेखनासाठी प्रोत्साहन मिळाले. आंग्लकाळामध्ये कादंबरीच्या विकासाच्या दृष्टीने, अनुकूल-प्रतिकूल अशा संमिश्र स्वरूपाचे वातावरण होते. मुद्रणव्यवस्था उपलब्ध झाल्यामुळे मराठी गद्यलेखनाचे अभिव्यक्ती सामर्थ्य वृद्धिंगत होत होते; शैक्षणिक विकासांमुळे वाचकांच्या संख्येत वाढ झाली; वाचनाची गोडी लागवी म्हणून मुद्दाम पाठ्यक्रमात कथात्म वाङ्मयाचा अंतर्भाव केला जाऊ लागला. कथात्म वाङ्मयाच्या अनुवादित, रूपांतरित आणि स्वतंत्र निर्मितीला शिक्षण विभागाकडून प्रोत्साहन मिळाले. परंतु याकाळातील विद्वान व सुशिक्षित प्रतिभावंतांना कादंबरीच्या विकासात दुराग्रह होता. 'कादंबरीमध्ये आषुकांमधुकांच्या मोहक, परंतु भ्रामक गोष्टी वर्णन केलेल्या असतात आणि त्यांच्यात किता घेण्याजोगे काही नसते, म्हणून ज्या कोणाला देशोपयोगी, समाजोपयोगी कार्य करायचे नसेल, आपले मन बिघडवून घ्यायचे असेल, वेळेचा अपव्यय करायचा असेल, त्यानेच तेवढी कादंबरी हातात धरावी, इतरांनी तिच्या नादी लागू नये', या मनोधारणेतून कादंबरी साहित्याचा सामावेश अनीतीपर वाङ्मयात करण्यात आला. त्यामुळे कादंबरीलेखन ही बाब प्रतिष्ठेची ठरली नाही.

बाबा पद्मनजी (१८३१-१९०६) यांनी 'यमुनापर्यटन'(१८५७) ही मराठीतील पहिली सामाजिक कादंबरी लिहिली. परंतु 'मला कादंबऱ्या वाचायची

गोडी नव्हती आणि ही माझ्यावर देवाच्या आत्म्याची दयाच झाली असे मी समजतो', असे उद्गार त्यांनी आत्मचरित्रात काढले आहेत. यावरून कादंबरी लेखनाची प्रगल्भ जाण असणाऱ्या लेखकाच्या जाणिवेचा 'यमुनापर्यटन'च्या निर्मितीमागे दिसत नाही. अशा परिस्थितीमध्ये इंग्रजीतील लोकरंजक कथा, कादंबरी, ऐतिहासिक कादंबऱ्या, आणि रोमान्स इत्यादींच्या धर्तीवर मोजक्या सुशिक्षितांनी ग्रंथनिर्मितीचे प्रयत्न केले. त्यामध्ये रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर- 'मोचनगड' (१८७१), मोरे सदाशिव रिसबुड - 'मंजुघोषा' (१८६६), विनायक कोंडदेव ओक (१८४०-१९१४) - 'शिरस्तेदार' (१८८१), रामकृष्ण बळवंत नाईक - 'काळपुरुष' (१८८६) आणि 'नाहीच ना ऐकायचं?' (१८९२), गणेश महादेव लिमये - 'वेणू' (१८८६), काशिबाई कानिटकर (१८६१ - १९४८) - 'रंगराव' (प्रारंभ १८८६ : पुस्तकरूप १९०३), केशव रामचंद्र केळकर - 'सिंधुबाई किंवा आजकालची सद्गुणी माणसे' (भाग १-२, १८९०-९१), बळवंत मनोहर पंडित- 'सुशील यमुना', वासुदेव बळवंत फडके यांची 'बंडाची धामधूम' (१८८७), शंकर विष्णु पुराणिक- 'देवी सत्यभामा' (१८८६) इत्यादी. या काळात मराठी कादंबरीविश्वातील एक लक्षणीय घटना म्हणून का. बा. मराठे लिखित 'नावल व नाटक' (१८७२) या निबंधाचा उल्लेख करणे महत्त्वाचे. त्यांनी यामध्ये 'नावल'ची वैशिष्ट्ये व रचनातंत्र या तांत्रिक बाबी नमूद करण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर वि. का. राजवाडे यांच्या कादंबरीवरील १९०२ मधील विस्तृत निबंधात कादंबरीच्या वैशिष्ट्यांची उकल मार्मिकपणे केलेली आहे. विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांनी 'भाषापद्धती' या निबंधात 'हरिभाऊंच्या आधीची मराठी कादंबरी व नाटके सध्या जो तो सध्या यादृच्छतेने हवी तशी लिहितो' म्हटले आहे. अशाप्रकारे निर्मात्याच्या मर्जीनुसार दिशाहीन अवस्थेत कादंबरी आकार धारण करीत होती. कादंबरी लेखकांना तिचे प्रयोजन नीटसे उमगलेले नव्हते. म्हणून तिच्या अभिव्यक्तीकरिता लेखकांच्या जाणिवेची अस्पष्ट दिसतात.

हरि नारायण आपटे (१८६४-१९१९) यांनी पाश्चात्य कादंबरीशी समरस होऊन कादंबरीचे प्रयोजन, घटक, वाचकाभिरूची आणि रचनातंत्र यांचे मर्म अचूकपणे ओळखले. त्यांनी सभोवतीचा जीवनरस शोषून वास्तवतेचे यथातथ्य चित्रण करण्याचे उद्दिष्टे ठेवून वास्तववादी कादंबरी लेखनास प्राधान्य दिले. अन्य साहित्य प्रकारांच्या तुलनेने कादंबरीचा पट विस्तृत असल्यामुळे तिच्यात मानवी जीवनातील गतिमानता, विपुलता आणि वैविध्यांचे दर्शन घडविता येते. व्यक्तिमनासह समाजमनाची उकल करण्याकरिता कादंबरीलेखन उपयुक्त

आहे. विशिष्ट स्थल-कालसंबद्ध अशा वास्तवाचा वेध घेत आणि अन्वयार्थ लावत असताना कादंबरीतून मानवी जीवनाच्या व्यापक व शाश्वत सत्यांना स्पर्श होतो. यादृष्टीने त्यांनी 'मधली स्थिती' (१८८५) या कृतीने कादंबरी लेखनाला सुरुवात केली. हरिभाऊंच्या पहिल्या लेखनकृतीने प्रत्ययक्षम भाषाशैली, बोलभाषेतील सहजता, अकृत्रिमता, नादमयता, प्रवाहित्व इत्यादीमुळे वाचकांचे लक्ष वेधले. त्यांच्या 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो?' (१८९३), 'वज्राघात' (१९१५) कादंबऱ्यांनी अपघाताने वा योगायोगाने कालरूप धारण केलेले आहे. आपल्या कादंबरीविश्वाद्वारे-म्हणजे 'आजकालच्या गोष्टी' व 'गतकालच्या गोष्टी'द्वारा देश, समाज, संस्कृती, रूढी व परंपरा, इतिहास, समस्या, जीवनमूल्ये यासर्व बाबींतून हरिभाऊंचा मानवी जीवनाला येणारे रूप साक्षात करण्याचा प्रयत्न केला. यावरून ह. ना. आपटेच्या कादंबरीमध्ये बोधात्मक संस्कार, आदर्शावरील निष्ठा, समाजसुधाराकाची भूमिका इ. कलाबाह्य प्रेरणा दिसतात.

एकोणिसाव्या शतकात हरिभाऊ आपट्यांनी मराठी कादंबरीचे रूप सर्वांगाने समृद्ध केले. अंतर्बाह्य परिवर्तन घडविले. त्याचे मराठी कादंबरीविश्वावर दूरगामी परिणाम घडले आहेत. त्याकाळात व उत्तरोत्तर असंख्य कादंबरीकार उदयाला आले. परंतु हरिभाऊंप्रमाणे गंभीरपणे मानवी जीवनाचा वेध घेणारे कादंबरी लेखक तुरळक आहेत. या कालखंडात नारायण हरि आपटे (१८८९-१९७१), सहकारी कृष्ण (१८८६-१९१६) यांच्या कादंबरीलेखनाची प्रेरणा बोधवादी आहे. नाथमाधवांनी (१८८२-१९२८) 'डॉक्टर' (तीन भागांतील १९१८, १९१९, १९२०) या कादंबरीत एका सुशिक्षित स्त्रीने अल्पशिक्षित शेतकरी तरुणाशी विवाहबद्ध होऊन त्याच्या सर्व उणिवांकडे डोळेझाक करीत निष्ठेने पतिव्रतेला साजेशा संसार केला. हे कल्पनारम्य व आदर्श चित्रण घडविल्यामुळे या कादंबरीला लोकप्रियता लाभली. हरिभाऊंच्या कादंबरी लेखनाचे आदर्श टाळून त्यांनी कादंबरीलेखन केले. विविध वाङ्मयीन नियतकालिकांतून टप्प्याटप्प्याने कादंबरी प्रकाशित करण्याची प्रथा सुरूच होती. याकाळात अनेक व्यावसायिक ग्रंथमाला, पुस्तकमाला वा कादंबरीमाला अस्तित्वात आल्या. त्यांचा उदय हे या काळाचे आपत्य आहे. उदा. पोतदारांची मनोरंजक व नीतिपर पुस्तकमाला (आरंभ १८८१), सहविचारिणी सभेची ग्रंथमाला (१८९३), कादंबरीसंग्रह पुस्तकमाला (१८९६), सुरस ग्रंथमाला (१९१४) इत्यादी. नियतकालिकांप्रमाणे या मालांचे वर्गणीदार असत आणि विशिष्ट मुदतीत कशा स्वरूपाच्या कादंबऱ्या पुरवल्या

जातील, हे या मालाकार जाहीर करीत. वर्गणीदारांना आकर्षित करण्यासाठी स्पर्धा होती. वामन मल्हार जोशी (१८८२-१९४३) यांची कादंबरी 'रागिणी' याच काळात (१९१५) प्रसिद्ध झाली. वामन मल्हारांच्या सर्वच कादंबऱ्यातून कमी-अधिक प्रमाणात त्यांच्या व्यक्तित्वाचा आविष्कार होतो. त्यांनी ज्या उद्दिष्टांनी प्रेरित होऊन कादंबरीलेखन केले, ते कलाबाह्य असल्यामुळे त्यांची कादंबरी मराठी कादंबरीच्या विकासाच्या दृष्टीने कोणतेही महत्त्वाचे स्थित्यंतर घडविण्यास असमर्थ ठरल्याचे दिसते. पुढील काळात मराठी कादंबरीच्या विकासातील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून नारायण सीताराम फडके (१८९४-१९७८) यांचा निर्देश केला जातो. त्यांनी हुकमी परिणामकारकतेसाठी भावविवश चित्रणाला आणि अलंकृत भाषाशैलीला प्राधान्य दिलेले दिसते.

१९२० पूर्वी कालखंडात रंजक कादंबरीकारांचे अग्रणी 'कलेसाठी कला' मानणारे कलावादी ह. ना. सी. फडके यांचा उगम झाला. वाङ्मयीन निर्मितीमागे प्रचारकी आणि बोधवादी स्वरूपाचे कोणते उद्दिष्टे असू नये, ही त्यांची भूमिका होती. फडके यांनी कादंबरीच्या अनेकविध घटकांचे चित्रण तंत्रशुद्ध पद्धतीने करून वास्तवापासून दूर नेणारी, स्वप्नरंजक 'कादंबरी' घडविली. त्यांच्या 'जादूगार' (१९२८), 'दौलत' (१९२९), 'अटकेपार' (१९३१) इ. कादंबऱ्यांना अमाप लोकप्रियता लाभली. 'कलेसाठी कला' ही भूमिका घेताना, ज्या कुशल कारागिरीसाठी (कथानकाची रचना, घटना-प्रसंग, व्यक्तिचित्रण, संवादलेखन, वातावरणनिर्मिती, भाषाशैली इ.) त्यांचे कादंबरी वाङ्मय वाखाणले, त्याच कारागिरीला कलेची प्रतिष्ठा मिळवून दिली. तसेच श्रीधर व्यंकटेश केतकर (१८८४-१९३७), मालीताबाई बेडेकर (विभावरी शिखरकर-१९०५) यांसारख्या अन्य कादंबरीकारांनी फडके-खांडेकरप्रणित कादंबरीची तांत्रिक चौकट मोडली.

पहिले महायुद्ध, रशियन साम्यवादी क्रांती (१९१७) व मार्क्सवादी विचारसरणीचा वाढता प्रभाव, फ्रॉइड व अन्य मानसशास्त्रज्ञांकडून व्यक्तिमनाचे सखोल संशोधन, गांधीवाद इत्यादींमुळे या कालखंडातील मराठी कादंबरीच्या आशयक्षेत्रात महत्त्वाची स्थित्यंतरे घडली. मार्क्सवादाच्या प्रभावामुळे नारायण विनायक कुलकर्णी - 'मजूर' (१९२५), पु. य. देशपांडे - 'नवे जग' (१९४१), गरीब-श्रीमंतांमधील संघर्षचित्रण वि. स. खांडेकर - 'दोन ध्रुव' (१९३४). जातीयतेच्या खुळ्या समस्येचा वेध ग. त्र्यं. माडखोलकर - 'चंदनवाडी' (१९४३), गुलामगिरीविरुद्धच्या बंडाचे पडसाद वि. वा. हडप - 'गोदारानी' (१९४७), स्त्रीच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचे पडसाद कुमुदिनी प्रभावळकर -

‘कुम्भुरलेलं हृदय’ (१९३८), सामाजिक दर्शन ग. त्र्यं. माडखोलकर- ‘भंगलेले देऊळ’ (१९३४) अशाप्रकारे कादंबरीतील आशय आणि विषयाचे स्वरूप बदलले. मनो:विश्लेषणात्मक पद्धतीने व्यक्तिमनाची गुंतागुंत, त्याचे पापुद्रे उकलण्याचे प्रयत्न पु. य. देशपांडे - ‘काळी राणी’ (१९४१), शहरी जीवनासह ग्रामीण जीवनदर्शन भा. वि. वरेरकर- ‘फाटकी वाकळ’ (१९४१), विभावरी शिरूरकर- ‘हिंदोळ्यावर’ (१९३४) यावरून असे दिसते, की कादंबरीच्या रूपबंधावर कादंबरीविश्वातील नवप्रयोग आणि याकाळातील वाङ्मयीन वाद यांचा निकटवर्ती संबंध आहे.

या कालखंडातील कलावादी फडके आणि जीवनवादी विष्णु सखाराम खांडेकर (१८९८-१९७६) हे दोघेही वाचकप्रिय-आवडते कादंबरीकार होते. फडके-खांडेकरांच्या कादंबरीमधून तत्कालीन नवोदित लेखकांवर परिणाम झाले, त्यामुळे फडके-खांडेकरी लेखनपद्धतीच्या परंपराच निर्माण झाली. गजानन त्र्यंबक माडखोलकरांच्या ‘मुखवटे’, ‘मुक्तात्मा’(१९४०) या कादंबऱ्यांमध्ये तत्कालीन राजकारणाचा तपशील सापडतो. त्यामध्ये राजकारण, स्वप्नरंजन आणि सामाजिकता यांचा सुंदर मिलाफ आहे. या कालखंडातील मराठी कादंबरीच्या प्रवृत्ती-प्रवाहांपासून श्री. व्यं. केतकरांची कादंबरी अलिप्त नाही. समाजशास्त्रज्ञ व ज्ञानसंग्रही केतकर त्यांच्या कादंबरीतील सामाजिक चित्रणामधून अनुभवास येतात. त्यांच्या ‘ब्राह्मणकन्या’ (१९३०) या कादंबरीत असे सामाजिक चित्रण अधोरेखित होते. बाळ सीताराम मर्डेकरांची ‘रात्रीचा दिवस’ (१९४२) ही कादंबरी संज्ञाप्रवाही प्रयोगशीलतेमधून साकारलेली दिसते. तसेच वसंत कानेटकरांनी ‘घर’ (१९५१) या कादंबरीत मनो:विश्लेषणात्मक पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. विश्राम बेडेकरांच्या ‘रणांगण’ (१९३९) या कादंबरीतून प्रयोग दिसतो.

२. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीचा उत्कर्ष - (१९४७- २०२०)

१९५० च्या आसपास मराठी कादंबरीच्या आविष्कार, रचनातंत्र, आशय, अभिव्यक्ती आणि प्रेरणांमध्ये फेरबदल घडले. भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुमारास श्रीपाद नारायण पेंडसे- ‘हृदयपार’ (१९५०) व ‘गारंबीचा बापू’ (१९५०), व्यंकटेश माडगूळकर- ‘बनगरवाडी’ (१९५५), गोपाळ नीळकंठ दांडेकर - ‘पडघवली’ (१९५५), उद्धव ज. शेंळके - ‘धग’ (१९६०) हे सशक्त

कादंबरीकार उदयास आले. त्यांच्यासमोर फडके-खांडेकरी युगातील कादंबरी लेखनाचे आदर्श होते. परंतु त्यांनी नवीन वाटा आणि वळणांनी कादंबरीविश्व साकारले. या कालखंडात मराठी कादंबरीतील पूर्वापार साचेबद्धता, रूपबंध नाकारून मुक्तपणे वेगवेगळ्या रूपांचा शोध घेत प्रादेशिक जाणिवेसह मराठी कादंबरीचा प्रवास अभिजनांकडून बहुजनांकडे सुरू झाला. पलायनवादी, स्वप्नरंजनपर, उदात्तीकरणाच्या भूमिकेतील कादंबऱ्यांचे आकर्षण कमी झाले. रणजित देसाई लिखित ‘स्वामी’ (१९६२) या थोरले माधवराव पेशवे यांच्या जीवनावरील कादंबरीला लोकप्रियता लाभली, ती येथे साकारलेल्या माधवरावांच्या उदात्त प्रतिमेत आणि रमा-माधवांच्या प्रणयरम्य चित्रणातही आहे. ‘स्वामी’नंतर ‘झेप’ (१९६३), ‘झुंज’ (१९६६) या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचे लेखन झाले. इतिहासातील व्यक्तीचित्रणावर आधारित कादंबरी लेखनास वाव मिळाला. श्री. ज. जोशीच्या ‘आनंदी गोपाळ’(१९६८) कादंबरीच्या प्रतिसादामुळे चरित्रात्मक कादंबऱ्यांच्या निर्मितीला चालना मिळाली. या सुमारास वि. स. खांडेकरांची ‘ययाती’(१९५९) ही पौराणिक कादंबरी प्रकाशित झाली. पुराणांतील व्यक्तिरेखा जिवंतपणे साकारण्यात लेखक यशस्वी झाले. पौराणिकतेची वर्तमानातील लौकिक जीवनाशी सांगड घालण्यात खांडेकरांना कमालीचे यश मिळाले. कथात्म वाङ्मयात रंजनाचे सामर्थ्य असल्यामुळे लेखकांचा कल कादंबऱ्यांच्या निर्मितीकडे वाढला.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सर्वांगीण विकास साधलेला तळागाळातील माणूस वाङ्मयीन प्रवाहात दाखल झाला. आपले जीवनचित्रण वास्तवतेने अधोरेखित करू लागला. त्यामधून साहित्याची भरभराट झाली. पर्यायाने मराठी कादंबरीमध्ये विपुल निर्मिती झाली. साठोत्तरी मराठी कादंबरीचे दालन विविध प्रेरणा, प्रवृत्ती, प्रवाहांनी समृद्ध केले. विपुल आणि वैविध्यपूर्ण कादंबरी रचना या कालखंडात झालेली आहे, होत आहे. म्हणूनच या पुस्तकातील निवड केलेल्या आठही कादंबऱ्या साठोत्तरी कालखंडातीलच असून समग्र मराठी साहित्यातील मैलाचा दगड ठरणान्या आहेत. निवडलेल्या कलाकृतीचे लेखक मराठीमध्ये आगळ्या लेखनप्रयोगामुळे परिचित आहेत. त्यानिमित्ताने समकालीन कादंबरी वाङ्मयाचा धावता मागोवा पुढीलप्रमाणे घेण्यात येत आहे.

भाषिक अभिव्यक्ती नव्याने घडविण्याच्या गरजेतून अनेक कादंबरीकारांनी कादंबऱ्याची नवीरूपे बहुजीनसीपणे साकारली. जयवंत दळवीच्या ‘चक्र’ (१९६३) मध्ये मुंबईमधील झोपडपट्टीतील वास्तव जीवनाचा वेध घेतला.

त्याकरिता कादंबरीची सांकेतिक चौकट पाळली नाही. भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'कोसला' (१९६३) मध्ये अभिव्यक्ती, संवेदनशीलता, अनुभवविश्व याद्वारे प्रामाणिकता प्रतीत होते. तसेच या संदर्भात पु. शि. रेगे - 'सावित्री' (१९६२), चिं. त्र्यं. खानोलकर - 'अजगर' (१९६५), अगोचर (१९७५) इ., ए. वि. जोशी - काळोखाचे 'अंग' (१९६६), व. ह. पिटके - 'शिदोरी' (१९६९), वि. ज. बोरकर - 'अनाहत' (१९७०), मनोहर शहाणे - 'पुत्र' (१९७१), आनंद यादव - 'गोतावळा' (१९७१), वसंत वरखेडकर - 'प्रतिनिधी' (१९७१), अरुण साधू - 'मुंबई दिनांक' (१९७२), किरण नगरकर - 'सात सक्कं त्रेचाळीस' (१९७४) वगैरे अनेक कादंबऱ्यांचे निर्देश करता येतात. केशव मेश्रामांनी 'हकीकत' व 'जटायू' (१९७२) यामधून गावकुसाबाहेरील स्थित्यंतरांचे चित्रण करताना अभिव्यक्तीचा वेगळा पर्याय निवडला आहे. संक्षिप्तता वर्तमान युगातील मराठी कादंबरी अनेकविध अंगांनी साचेबंद लेखनसंकेत झुगारून प्रयोगशील बनलेली दिसते.

या अवधीतील चि. त्र्यं. खानोलकरांची 'रात्र काळी...घागर काळी' (१९६३) ही कादंबरी प्रस्तुत अभ्यासक्रमासाठी निवडली आहे. मर्दकरापासून (रात्रीचा दिवस, तांबडे पाणी) चालत आलेला संज्ञाप्रवाही कादंबरी लेखनप्रवाह आणि या प्रवाहाप्रमाणेच कादंबरी लेखनाचे प्रयोग खानोलकरांच्या कादंबऱ्यांतून झाले आहेत. खानोलकरांनी कादंबऱ्यांतून वेदनेचा डोंब उसळून दिला आणि जीवनाला उलटेपालटे करून दाखवले. वासना, विकार, विकृती, श्रद्धा, अश्रद्धा, लौकिक आणि पारलौकिक अनुभव, निरागसता, निष्पापवृत्ती आणि पापीदृष्टी, गोचर आणि अगोचर जग या साऱ्यांचे माणसांच्या आयुष्यातील स्थान दाखविणारे साहित्य निर्माण केले. (प्रदक्षिणा - खंड-२, पृ. १८९) त्यांच्या कादंबऱ्यातून वासना आणि विकृतींचे घोंगावणारे वादळ दिसते. याबाबत प्रत्यक्ष अनुभूती देण्यास्तव आणि त्यांच्या साहित्य वाचनाकडे आकर्षित करण्यासाठी रात्र काळी... मधील उतारा निश्चितच प्रेरक ठरेल.

१९७५ नंतर मराठी कादंबरीमध्ये बहुविध साहित्यप्रवाहातून विपुल लेखन झाले. विशेषतः ऐंशीनंतर कादंबरी लेखनामध्ये प्रायोगिकता कमी, विस्तार जास्त झालेला दिसतो. उदा. दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी महानगरीय इत्यादी. दलित कादंबरीत गावकुसाबाहेरील जगणाऱ्या दुःखी माणसांचे चित्रण येते. दलितांचे दुःख आणि भयाण वास्तवता यांचे जिवंत चित्रण घेऊन दलित कादंबरी साकारते. या कादंबरीत नकार, विद्रोह व वेदना इत्यादी भावना प्रखरतेने मांडलेल्या असतात. महात्मा गौतम बुद्ध, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज यांच्या आदर्श विचारांचा वसा आणि वारसा घेऊन शोषणविरोधी बंड करणारी पात्रे महामानवाच्या विचारांचा प्रसार करीत सनातन व्यवस्थेवर प्रहार करताना दिसतात. या मूल्यांना मध्यवर्ती ठेवून दलित कादंबरी निर्माण झालेली दिसते. उदाहरणार्थ बाबूराव बागूल यांची 'सुड', 'अघोरी', 'कोंडी', अण्णा भाऊ साठे यांची 'फकिरा', केशव मेश्राम - 'हकीकत' या कादंबऱ्यापासून ते अलिकडील 'सनातन' पर्यंत इत्यादी.

समग्र ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबरीला ग्रामीण कादंबरी म्हणावे. ग्रामीण समाजातील विविध प्रश्न, त्यांच्या व्यथा, कृषक समाजातील यथार्थ दर्शन, कृषिमजुरांची होणारी होरपळ इत्यादी ग्रामीण समाजवास्तवामधून ती साकारत असते. आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, नागनाथ कोतापल्ले, ना. धों. महानोर, वासुदेव मुलाटे वगैरे दिग्गज मंडळींनी ग्रामीण साहित्य चळवळीत राहून साहित्य लेखनाचा ठसा उमटविला आहे. उदाहरणार्थ रा. रं. बोराडे यांची 'पाचोळा' (१९७१), 'चारापाणी' (१९८०), 'सावट' (१९८७), नागनाथ कोतापल्ले - 'गांधारीचे डोळे' (१९८०), शेषराव मोहितेची 'धूळपेरणी' (२०००) आणि भारत काळेची 'ऐसी कुणबी भूपाळ' (२००५), ना. धों. महानोर - 'गांधारी', राजन गवस - 'भंडारभोग' (१९६६), 'चौडकं', 'कळप', 'धिगाणा' ते 'ब,बळीचा', सुभाष भेंडे - 'जोगीण' (१९७४), रंगनाथ पठारे - 'रथ' (१९८४), 'ताम्रपट' ते 'सातपाटील कुलवृत्तांत' (२०२०) पर्यंत, बाबू बिरादार - 'अग्निकाष्ठ', 'गोसावी', 'कावड', 'संभूती' (२००७), अशोक व्हटकरांची 'मेलेलं पाणी' (१९८२), हमीद दलवाई - 'इंधन' इत्यादी. तसेच ग्रामीण कादंबरीमध्ये आनंद यादव यांच्या 'झोंबी', 'नांगरणी', 'घरभिंती', 'काचवेल' आणि नवनाथ गोरेची 'फेसाटी' या आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्या देखलपात्र ठरल्या.

प्रदेशनिहाय बोलीतील वेगळेपण कादंबरीमध्ये उठावदारपणे आलेले आहे. उदा. 'पाचोळा', 'धग', आणि 'बारोमास', तसेच ग. त्र्यं. माडखेलकरांची 'मुक्तात्मा', अरुण साधूकृत 'सिंहासन', 'मुंबई दिनांक', 'तडजोड' या राजकीय कादंबऱ्यांच्या परंपरेत वैदर्भीय बोलीभाषेतील एक प्रख्यात कादंबरीकार पुरुषोत्तम बोरकरांची 'मेड इन इंडिया' (१९८०) ही गाजलेली कादंबरी. यामध्ये वऱ्हाडी बोलीभाषेच्या प्रायोगिकतेमधून राजकीय पर्यावरण साकारले आहे. या कादंबरीमधील वेचा प्रस्तुत अभ्यासक्राममध्ये समाविष्ट आहे. हा वेचा अभ्यासकांना साहित्यसृजनामधील बोलीवैभवाची जाणीव करून देणारा आहे. त्याद्वारे बोलीमधील परिवर्तनशीलता, कालसुसंगत नावीन्य आणि

वैदर्भीय बोलीतील जिवंतपणाची साक्ष घडते.

आनंद यादवांच्या अनेक साहित्यकृती लोकप्रिय ठरलेल्या आहेत. त्यांची 'नटरंग' ही कलावंतांच्या जगण्यातील उन्नतावस्थेचे चित्रण करणारी, कलावंतांच्या जगण्याची ससेहोलपट अधोरेखित करणारी, शोकात्म दर्शन घडविणारी कादंबरी आहे. 'यादवांच्या व त्यांच्यासारख्या इतर काही कादंबऱ्यातून विविध जाती, जमाती, उपजाती आणि मराठी साहित्यात आजवर न आलेले गावकुसाबाहेरचे उपेक्षित थर यांच्या आयुष्याची परवड मराठी साहित्यात नोंदविली गेली. ग्रामीण-दलित जीवन साहित्यात अवतरले आणि मराठी साहित्यविश्व समृद्ध झाले.' (प्रदक्षिणा- पृ. १८५). या मतास अनुलक्षून वर्तमानकालात युवा पिढीपर्यंत सामाजिक जाणवा पोहचविण्यासाठी 'नटरंग' ही कादंबरी लक्षवेधक आहे.

नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरी :-

नव्वदोत्तरी कादंबरी विपुलतेने निर्माण झालेली दिसते. काही लेखकांनी विशिष्ट उद्देश ठेवून लेखनप्रपंच वाढविला, हे विशेषत्वाने नमूद करावे लागेल. नव्वदपूर्वीपासून लेखन करणाऱ्या काही कादंबरीकारांनी नवजाणवांचा शोध घेतला. यामध्ये रंगनाथ पठारे यांच्या 'नामुष्कीचे स्वगत' (१९९९), 'सातपाटील कुलवृत्तांत' (२०२०) या कादंबऱ्यामधून ऐतिहासिकता, राजकीय वृत्ती-प्रवृत्ती आणि नवशोषण व्यवस्थांचा आडवा-उभा छेद घेतला. पण नैतिक जाणवांचे तीव्र भान ठेवत वाचकांना अधिक प्रगल्भ करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच राजन गवस यांच्या 'धिगाणा' (१९९२), 'तणकट' (१९९८), 'कळप' (१९९७) या कादंबऱ्यामधून एक वेगळेच समाजविज्ञान अवतीर्ण झाले. त्यांच्या अलिकडील काळातील 'ब, बळीचा' या कादंबरीमधून आशय आणि अभिव्यक्ती सशक्तपणे आलेली असून तंत्रशैलीतील वेगळेपण जाणवते. उत्तम बंडू तुपे - 'झुलवा' (१९८६), बळवंत कांबळे - 'नापत' (१९९८), 'जोगव्याचे दिवस' (१९९३), नागनाथ पाटील- 'लंबाडी', 'कोंडाणातलं जीण' (१९९७), जी. के. ऐनापुरे - 'अभिसरण' (२००२), त्र्यं. वि. सरदेशमुख - 'डांगोरा एका नगरीचा', दीनानाथ मनोहर - 'मन्वंतर', 'कबिरा खडा बाजार मे', 'रोबो', 'सीमांत', श्याम मनोहर- 'शीतयुद्ध सदानंद', 'कळ', अनिल दामले - 'गौतमची गोष्ट' - (१९९८), नंदा खरे - 'अंताजीची बखर',

'बखर अंतकाळाची', मकरंद साठे- 'अच्युत आठवले आणि आठवण', 'ऑपरेशन यमू' या महत्त्वाच्या नोंद करण्यासारख्या कादंबऱ्या. तसेच ग्रामीण लेखकांनी बदलते समाजवास्तव अधोरेखित करण्यामधून ग्रामीणतेचे बदलते निकष टिपले. यामध्ये रमेश इंगळे उत्रादकर- 'निशाणी डावा अंगठा' (२००५), सदानंद देशमुख - 'तहान' (१९९८), 'बारोमास' (२००२), 'चारीमेरा', प्रतिमा इंगोले- 'बुढाई' (१९९८), 'पार्टटाईम' (२००२), मयू सावंत- 'राहूकेतू' (१९९९), कृष्णात खोत - 'गावठाण', 'झडझिंबड', 'रौंदाळा', 'रिंगाण', सुखदेव ढाणके - 'चेडा' (२००१), गणेश आवटे- 'गणगोत' (१९८०), भिरूड - (२००५), सीताराम सावंत - 'देशोधडी', 'भुईभुई ठाव दे', आनंद विंगकर - 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' या कादंबऱ्यामधून बहुविध सामाजिकतेचे दर्शन घडते. अलीकडील काळातील शैली आणि कथानकातील नावीन्य यादृष्टीने महत्त्वाचे कादंबरीकार म्हणून प्रवीण बांदेकरांचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी 'चाळेगत'मधून तळकोकणावरील भौतिक आक्रमण दर्शविताना माध्यम म्हणून दशावतारी खेळाचा वापर केलेला दिसतो. तसेच कळसूत्री बाहुलीनाट्याच्या कथनतंत्राचा अवलंब करीत 'उजव्या सोंडेच्या बाहुल्या' या कादंबरीमधून वास्तवाचा आभास निर्माण केला आहे. प्रगत माणसे, सामान्य माणूस आणि धार्मिक मूल्ये यातील अनुबंध स्पष्ट करण्यासाठी बाहुल्यांची संवादशैली वापरली. बांदेकरांनी कादंबरीविश्वात निराळे तंत्र योजल्यामुळे ते वेगळेपण सिद्ध करतात.

या कालखंडातील दलित कादंबरी पर्यायाने आंबेडकरी कादंबरीमधून जातवास्तव आणि व्यक्तिगत अथवा सामाजिक दुःखाच्या पलिकडील आशयद्रव्य साक्षात केलेले दिसते. मधुकर वाकोडे - 'झेलझपाट' (१९८८), नामदेव कांबळे- 'राघववेळ' १९९३), जी. के. ऐनापुर- 'अभिसरण', 'रिबोट', कुमार अनिल- 'भडास', धम्मपाल रत्नाकर- 'विस्फोट', ल. सी. जाधव - 'सुंभ आणि पीळ' या उल्लेखणीय कादंबऱ्या. शांता गोखले- 'रीटा वेलीणकर', 'त्या वर्षी', आशा बगे- 'झुंबर', 'प्रतिद्वंद्वी', 'भूमी', 'मुद्रा' या स्त्रीजाणवा मुखर करणाऱ्या कादंबऱ्या. स्त्रीवादी कादंबरी लेखनपरंपरेला अव्हेरून कविता महाजन यांनी- 'ब्र' (२००५) ही कादंबरी लिहिली. स्त्रीवादी जाणवा उद्धृत करताना कविता महाजन यांनी 'ब्र' या कादंबरीतून स्त्रीसुधारणा, अन्याय, अत्याचाराचा प्रतिकार तसेच स्त्रीउद्धाराचा संदेश दिला आहे. कविता मुरुमकर यांनी 'मी सावित्री जोतीराव' (२००७) ही व्यक्तिचित्रणात्मक कादंबरी लिहिली. यामधून सावित्रीबाई फुले यांच्या जीवनकार्यावर प्रकाश टाकला. यामधून

स्त्रियांना गरूडभरारी घेण्यासाठी स्त्री उद्धाराक प्रतीक म्हणून स्त्री शिक्षणाचे महात्म्य अधोरेखित करणारी जाणीव निर्माण होईल.

महानगरीय उच्चभ्रू व मध्यमवर्गीय चित्रणासोबतच झोपडपट्टीतील समाजवास्तवाकडे कादंबरीकार वळले. या चित्रणात भाषेच्या सशक्त वापरातून महानगरीय बहुसांस्कृतिकता साकारली. परंतु शहरे बदलत आहेत, त्याबरोबरच तेथील प्रश्न वाड्मयातून अधोरेखित करणे स्वाभाविक आहे. समकालीन कादंबरीमधील अवकाश निर्माण झालेला असताना तो भरून काढण्यासाठी भालचंद्र नेमाडे यांची 'हिंदु-जगण्याची समृद्ध अडगळ' प्रकाशित झाली. अनुभवांचा आवाका, जीवन जाणिवांची अभिव्यक्ती, कथन अनुरूप शैली, साजिवंत भाषायोजन, आशय वैविध्य, कथाबीजांची विपुलता, सुरस मांडणी यामुळे 'हिंदू...' ही बृहद्कादंबरी ठरली. प्रदीर्घ सांस्कृतिकता आणि ऐतिहासिकता उलगडणारी प्रस्तुत ज्ञानपीठ विजेती कादंबरी आगामी मराठी कादंबरीविश्वाला उपयोगी ठरणारी आहे. स्त्रीपुरुष संबधावरील भाष्य-'नातिचरामी' (मेघना पेठे), विनाअनुदानित महाविद्यालयीन प्राध्यापकाची व्यथा-'कोंडाणातलं जीणं' (नागनाथ पाटील), शेतकरी-शेतमजुरांच्या समस्यांचे अधोरेखन-'तसनस' (आसाराम लोमटे), उद्योगक्षेत्रातील भरडून निघालेल्या तरुणांचे चित्रण-'जुगाड'- (किरण गुरव), फ्लॅशबॅक तंत्रांचा वापर-'काळेकरडे स्ट्रोक्स' (प्रणव सखदेव), इ. बदलते आयाम, समाजवास्तवातील मूल्यांतून निर्माण झालेले प्रश्न आणि वाचकांचे सजग भान याबाबी समकालात गडदपणे साक्षात होतात.

मराठीमधील 'पानिपत', 'संभाजी', 'शहाजी', 'झुंज', 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड', 'झुंज', 'स्वामी', 'श्रीमानयोगी' आणि 'छावा' या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या परंपरेत 'सकल दक्षिणदिग्गाधिपती' (२००८) या लेखनकृतीचे वेगळेपणे नजरेत भरते. राष्ट्रकूट राजांच्या युद्धनीतीचा परिचय या ग्रंथातून घडेल. तसेच मराठीतील नवोदित ग्रामीण लेखक, युवा साहित्य अकादेमी पुरस्कारप्राप्त (२०१८) नवनाथ गोरे यांची 'फेसाटी' (२०१७) ही कादंबरी आत्मकथनामधून साकारलेली आहे. ग्रामीण कादंबरी प्रभावळीतील 'फेसाटी' ही आत्मकथनात्मक कादंबरी. तिच्यामध्ये मेंढपाळ जमातीतील जीवनसंघर्षांची कहाणी नायक नाथाच्या प्रथमपुरुषी निवेदनामधून अधोरेखित होते. एकविसाव्या शतकामधील सामाजिक मागासलेपण, कौटुंबिक अभावग्रस्तता आणि युवकांची शैक्षणिक उन्नतीसाठी धडपड या कादंबरीत ठसठसित झालेली आहे. वाचकांना मराठी कादंबरी वाड्मयाकडे खेचण्यासाठी प्रस्तुत कादंबरीतील उतारा प्रभावित करेल.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीचा कालखंड लक्षात घेता १९४७ ते १९९० आणि १९९० ते २०२० अशा दोन कालखंडामधील समकालीन वास्तवाचे आशयद्रव्य घेऊन प्राधान्याने व्यक्त होणाऱ्या कादंबऱ्यांचा ठळकपणे आढावा घेण्यात आलेला आहे. पहिल्या कालखंडातील कादंबरीकारांसमोर स्वातंत्र्यपूर्व मराठी कादंबरीचे मानदंड होते. त्याला प्रतिक्रिया म्हणून पहिल्या कालखंडातील कादंबरीकारांनी मूल्यसंस्काराचा विचार मांडल्याचे दिसते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर झपाट्याने समाजमूल्ये बदलली. नैतिकमूल्यांच्या आदर्शाची पडझड झाली. शैक्षणिक प्रवाह, आधुनिकीकरणाचे वारे वाडी-तांडे, खेडे-वस्ती, डॉगर-दऱ्यात पोहचले. या प्रभावातून साहित्यनिर्मिती गतिमान झाली. नवनवे आशयबंध निर्माण झाली. बोलीभाषेतून समर्थपणे जीवनप्रवाही आविष्कार घडला. तसेच, बदलत्या समाजवास्तवातून पोटसंस्कृतीचा परिचय झाला.

साठोत्तरी कालखंडात साहित्याचे विविध प्रवाह निर्माण झाले. त्यामधून लोकाभिमुखता व लेखकाभिमुखता या बाबी गडदपणे अधोरेखित झालेल्या आहेत. यालेखनाद्वारे सामान्य माणसांच्या जगण्याचे रंग-तरंग उमटू लागले. अभिजनांकडून बहुजनांकडे साहित्याचा आणि पर्यायाने कादंबरीचा प्रवास घडू लागला. कादंबरीत त्याचे प्रवाह, प्रेरणा, प्रवृत्ती, जागतिकीकरण, उदारीकरण, आधुनिकतेचा परिणाम, यांत्रिकता, पारंपरिक मूल्यांचे उच्चाटन, भ्रमणभाष आणि संगणकीकरणामुळे प्रभावित जनजीवनाचे पडसाद उमटलेले दिसतात. प्रस्तुत जाणिवेतून साठोत्तरी आणि नव्वदोत्तरी कादंबऱ्यांची अभ्यासक्रमासाठी निवड केलेली दिसते.

□□□

प्रा. डॉ. विठ्ठल जंबाले